

CADERNOS RAMÓN PIÑEIRO
(XXXV)

Manuel María
Cecais hai unha luz

MEMORABILIA

XUNTA DE GALICIA

CADERNOS RAMÓN PIÑEIRO
(XXXV)

Manuel María
Cecais hai unha luz

MEMORABILIA

Edición de
Luís Cochón
Luís Alonso Girgado

coa colaboración de
Laura Piñeiro Pais
Verónica Pousada Pardo

CADERNOS RAMÓN PIÑEIRO
(Cadernos galegos de pensamento e cultura)

Directores:

Luís Alonso Gírgado
Xosé Luís Cochón Touriño
Ramón López Vázquez

Consello asesor:

Xesús Ferro Ruibal
Anxo González Fernández
Ramón López Vázquez
Segundo Pérez López
Manuel Quintáns Suárez
Anxo Tarrío Varela
Andrés Torres Queiruga

Edita:

Xunta de Galicia
Consellería de Cultura, Educación e Ordenación Universitaria
Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades

Secretario Xeral de Política Lingüística:

Valentín García Gómez

Coordinador científico:

Manuel González González

Directora Técnica de Literatura:

Blanca-Ana Roig Rechou

© Copyright do debuxo da cuberta: Xaime Quessada

© Copyright dos textos: os autores

Maquetación e impresión:

Grafisant, S.L.

ISBN:

978-84-453-5216-8

Depósito legal:

C 690-2016

ÍNDICE

Limiar: “Canle de luz e néboa”, por Luís Cochón	9
Primeira nota de edición:	
“Sobre o Día das Letras Galegas”, por Xosé L. Méndez Ferrín	17
ARTIGOS	
ACUÑA, Ana: Documento persoal sobre Manuel María.....	21
ALONSO GIRGADO, Luís: A obra hemerográfica de Manuel María: a súa presenza en <i>Alba</i>	25
CABANA, Darío X.: A forma do verso na poesía primeira de Manuel María	39
FERNÁNDEZ NAVAL, Francisco X.: Manuel María: o meu teatro é un mundo.....	45
FERNÁNDEZ PÉREZ-SANJULIÁN, Carme: <i>Andando a Terra</i> con Manuel María	51
FERNÁNDEZ VÁZQUEZ, Mar: Manuel María, un clásico da Literatura Infantil e Xuvenil galega.....	61
FORCADELA, Manuel: Ruína e sedimentación na obra poética de Manuel María	77
FRANCO GRANDE, Xosé L.: Primeiras lembranzas de Manuel María	89
FREIXEIRO MATO, Xosé R.: A “Canción para cando se escoita falar castrapo”: crítica da deslealdade lingüística.....	93
GARCÍA-BODANO, Salvador: Evocación de Manuel María.....	105
GARCÍA NEGRO, M ^a Pilar: Unha poética ao servizo da lingua...	111

GONÇÁLES BLASCO, Luís: Lembrança do Manuel.....	121
HERMIDA, Modesto: Manuel María n’O Carballiño.....	129
ÍNSUA, Emilio X.: A <i>Escolma de poetas de Outeiro de Rei</i> : unha broma literaria non de todo inofensiva	133
LEDO, Margarita: Ollar o real: Manuel María nos xornais.....	155
LOPO, Antón: Manuel María na cidade invisible: corenta anos en Monforte.....	167
NOIA, Camiño: En lembranza do poeta amigo.....	179
PÉREZ GARCÍA, Florentino: “Traer a Galiza o vello Edipo”: unha lectura do <i>Edipo</i> de Manuel María desde o seu contexto de produción.....	185
PERNAS RUBAL, Cristian: “Ferrador de corazón, fanegas de alma”. A simbiose do elemento espacial e do humano no discurso poético de Manuel María.....	201
PIÑEIRO PAIS, Laura: Entre o advento e a apocalipse: voces de poetas en torno ao “Poema do home disgregado”, de Manuel María	207
POUSADA PARDO, Verónica: Manuel María: palabra derradeira de <i>Advento</i>	215
QUEIXAS ZAS, Mercedes: A Arcadia feliz e verdadeira	221
RÁBADE PAREDES, Xesús: O poeta na terra de seu.....	225
REQUEIXO, Armando: Manuel María e Díaz Castro	231
RODRÍGUEZ FER, Claudio: Epístolas manuelmarianas.....	247
SÁNCHEZ REI, Xosé M.: Algunhas notas sobre <i>Muiñeiro de brétemas</i> (1950): o léxico da flora.....	253
VILLAR, Miro: A Costa da Morte: poesía e paisaxe nos textos de Manuel María	263
Segunda nota de edición:	
Epistolario Manuel María ~ Ramón Piñeiro (1950-1966).....	275

ANDANDO A TERRA CON MANUEL MARÍA

Carme Fernández Pérez-Sanjulián

Manuel María, prolífico poeta, para alén de narrador, dramaturgo e ensaísta, desenvolveu ao longo de toda a súa vida unha ampla e interesantísima faceta como xornalista cultural. De certo, a súa produción neste ámbito non pode ser considerada como unha sección marxinal no conxunto da súa obra, pois, de revisarmos as publicacións na prensa do poeta chairego, pódese constatar como foi este un labor sostido no tempo, paralelo e complementar co resto da súa obra de creación, desde as primeiras colaboracións na prensa en 1949 (no mesmo ano en que publica os seus primeiros poemas na revista *Xistral*), até as derradeiras de setembro de 2004, o mes do seu pasamento.

Ao longo destes anos, a súa sinatura aparece nunha extensa nómina de publicacións que van servir como soporte da edición, tanto de textos xornalísticos, como de obra de creación (neste caso, especialmente na etapa 1950-1970, quer para sortear as restricións editoriais ligadas á censura franquista, moito máis estritas para a edición de libros, quer para evitar outro tipo de limitacións/condicionantes internos do propio sistema literario da altura²⁰). Así, colabora en medios de fóra do país como *Correo de Galicia*, *Lugo e Galicia* (Bos Aires), *Lar* (Caracas), *Vieiros* (México), *Destino* (Barcelona), *Signo*, *Poesía española* ou *El urogallo* (Madrid), *Irmandade* (Xenebra, Suíza) ou os portugueses *O Comércio de Porto*, *Jornal de Notícias Colóquio/Letras*, *Céltica*, *Quatro Ventos*, *Vértice* (Porto), entre outros. Porén, o groso das súas achegas está nas cabeceiras galegas; por unha parte, nos xornais, onde vai publicar de modo habitual nalgúns como *El Progreso*, *La Noche*, *La Región*, *El Pueblo Gallego*, *El Ideal Gallego*, *La Voz de Galicia*, *Faro de Vigo* ou *El Correo Gallego*, onde inicia unha colaboración regular no ano 1989²¹; por outra,

²⁰ Por exemplo, Manuel María sinalou en múltiples ocasións como a editorial Galaxia rexeitara publicar algún dos seus libros. *Remol* foi un destes orixinais devoltos que, finalmente, despois de teren aparecido varios poemas en publicacións periódicas, vai ser editado como libro en Bos Aires en 1970. Na nota que serve de prólogo, o autor afirma: “*Remol* sai, ó cabo i ó remate, como outros libros meus, patrocinado polo amor i os cartos dos nosos emigrados. [...] é arrepiante que a hestoria da edición de *Follas novas* volte a repetirse case a un século de ter acontecido” (Manuel María 1970: 9).

²¹ Unha antoloxía das mesmas foi recollida en 1996 nun volume; na nota editorial que serve de prólogo explícase que o título quere ser unha homenaxe á revista *Nós*, en concreto,

en múltiples revistas de todo o tipo espalladas pola Galiza²², desde aquelas que se poderían considerar como de ampla difusión (como *Vida Gallega*), a aquelas outras ligadas ao ámbito escolar, local ou, sobre todo, ao movemento cultural asociativo, que sempre recibiron os seus contributos feitos con gran xenerosidade e dispoñibilidade, conforme salientan os seus biógrafos. Mención á parte merecen as súas colaboracións co semanario *A Nosa Terra*, que se inician coa refundación desta cabeceira no ano 1977 e que constitúen unha referencia obrigada á hora de estudarmos a produción de Manuel María. Foi neste medio onde, para alén dos múltiples artigos asinados por el propio e aparecidos en diversas seccións do xornal, mantivo durante dez anos, sob o pseudónimo de Manuel Hortas Vilanova, a sección de que collemos prestado o título para este traballo. O resultado foi un conxunto de case trescentas entregas que viron a luz cunha sorprendente regularidade nunha publicación periódica redixida enteiramente en galego e que constitúe un magnífico exemplo de xornalismo cultural da segunda metade do século XX.

En concreto, os artigos da sección “Andando a terra” presentan un trazo singular en relación cos outros conxuntos de textos xornalísticos do autor chairego, e é que están todos eles enunciados pola voz dun “curioso viaxeiro que establece un diálogo permanente entre dous interlocutores: un, terra, paisaxes, mitos, lendas, memorias, símbolos nacionais, isto é, a cultura no sentido máis cabal do termo; o outro, o propio escritor que a vive e a interpreta²³”. Con certeza, os relatos de “Andando a terra”, proxectan a imaxe dun viaxeiro curioso que se presenta constantemente como galego (“galego de terra adentro, como é este barbas que escribe”); extremadamente culto e dono de saberes dispaes, “este cronista” comenta asuntos de historia, literatura, etnografía, arquitectura, antropoloxía galegas, cun certo ton didáctico, ás

á sección “Os homes, os feitos, as verbas”: “Lembrándoa, Manuel María quere facerlles unha pequena e sentida homenaxe ós que nos devolveron gran parte da nosa memoria histórica e das nosas ansias colectivas” (Manuel María 1996: 5).

²² Véxase Camilo Gómez Torres 2003: 205-252.

²³ Tal como sinalan Mª Pilar García Negro e Miguel Mato Fondo no “Limiar” da escolma que prepararon desta sección (Hortas Vilanova 1990: 8). Nela recóllense oitenta e seis artigos. Recentemente foi editada outra antoloxía de artigos xornalísticos do autor chairego, neste caso ao coidado de Xosé M. Pérez Álvarez e Fran Rei García; nela recompílanse cincuenta e seis artigos escollidos entres os editados nas páxinas d’*A Nosa Terra* e *El Correo Gallego* entre 1978 e 2004 (Manuel María 2015).

veces, atravesado pola ironía: “este servidor, que é curioso de moitas cousas e especialista en ningunha”, “este servidor, no seu pouco saber e entender”. Ao tempo, demostra ser un grande coñecedor e amante da súa terra, os seus costumes e as súas xentes, para alén de viaxeiro impenitente por outras terras (“Nas nosas viaxes pola tribu, polo país e polo mundo tivemos a regalía de coñecer a moita xente singular”) que gosta de comparar sempre coa Galiza. Intimamente mesturado con todos os temas anteriores, aparece o compromiso político (“Servidor é un galego de a pé, quérese decir do común, que exerce a súa galeguidade dende que ten uso de razón”, “Desde que comezaron a inzar a nosa nación de encoros eléctricos...”) pois Manuel Hortas Vilanova, segundo se deduce dos seus textos, é un nacionalista galego que entende que o (re)coñecemento da realidade galega é un paso previo, e imprescindíbel, para calquera proxecto colectivo que teña a Galiza como centro do seu ideario.

A creación deste heterónimo (Manuel Hortas Vilanova), cos patronímicos familiares e próximos do autor real, sérvelle para representar unha autoconstrución ficcional que, embora próxima en ocasións á biografía real do autor (referencias á familia, amizades e actividades na realidade protagonizadas por el), é, sobre todo, un instrumento para proxectar un discurso ideolóxico dirixido á consolidación de conciencia identitaria entre o seu público lector. Consolidación da consciencia de grupo a partir, primeiro, da cumplicidade que a voz autorial quere establecer co público lector (ese “nós, galegos” que aparece repetidamente nos artigos e que busca situar nun mesmo plano emisor e lectores/as) e, despois, desde a implicación no proxecto político colectivo que aspira a conseguir a través do relato das viaxes realizadas.

Neste sentido, e no que atinxe a estreita relación entre literatura e formulación dun discurso identitario, non podemos deixar de constatar a evidente conexión entre a produción xornalística de Manuel María e a do seu admirado Ramón Otero Pedrayo, a quen cita en numerosos artigos (“Don Ramón”) e con quen mantivo sempre unha estreita relación persoal²⁴.

Foi Ricardo Carvalho Calero (autor que mantivo sempre unha atención e fervor constantes pola obra do mestre de Trasalba), quen formulou a idea, recollida logo pola crítica posterior, de que toda a obra de Ramón

²⁴ Véxase a correspondencia recentemente editada (Sánchez Rei / Mosquera Castro 2015).

Otero Pedrayo tiña como tema fundamental a construción dunha teoría sobre a Galiza. A interpretación global da Galiza, concibida como unha unidade indestrutíbel a través do espazo e do tempo, sería, pois, o obxecto central do discurso oteriano. E é a idea de Galiza que el formula literariamente a que vai configurar a visión do país de boa parte da intelectualidade galega da segunda metade do século XX e, en grande medida tamén, a de Manuel María.

De lembrarmos brevemente as liñas fundamentais da produción xornalística de Otero Pedrayo durante a posguerra, observaremos que na maioría dos seus artigos se desenvolven temas relacionados coa cultura galega en sentido amplo, por máis que ás veces se centre apenas en aspectos eruditos, paisaxísticos ou, simplemente, imaxinativos. Porén, é importante subliñar que en moitos deses textos, aparentemente líricos, ou apenas descritivos e, en principio, non ideolóxicos, se presenta unha mensaxe soterrada (daquela profundamente subversiva) coa descrición continuada da xeografía da Galiza e da personalidade singular da paisaxe. Otero Pedrayo volve, unha e outra vez, a un dos seus temas fundamentais, a representación do espazo propio, tanto en canto que percurso polo país, como de alusión, agora velada por mor das circunstancias políticas, ao seu valor simbólico e identitario.

Na nosa opinión, o xornalismo cultural de Manuel María bebe destas fontes para, desde o súa particular visión do mundo, construír o discurso, á vez didáctico e lírico, ilustrado ou militantemente político, que define os artigos asinados por Manuel Horta Vilanova: un discurso complexo que, como o de Otero, está orientado á afirmación de Galiza como nación, mais que agora, a partir de moitas outras lecturas e da incorporación doutras ópticas, vai deixar translucir unha ollada marxista, anticolonial e, sobre todo, popular.

En concreto, os temas fundamentais que Manuel María desenvolve ao longo dos seus artigos poderían ser agrupados arredor das seguintes epígrafes:

1) A delimitación do territorio, canto espazo simbólico da nación.

Así, a representación da terra e a descrición da paisaxe configúranse como elementos fundamentais no marco deste discurso de corte identitario; discurso que, na nosa opinión, é tamén o que fundamenta unha das liñas

temáticas esenciais da súa poesía, como é a visión da paisaxe e a interrelación do eu lírico con ela. No poema “O autor fala de si”, este declara:

Son terra. Estou feito de terra
e mais de amor. [...] O meu corpo está feito
de vales de outeiros e de corgas.
O meu sangue é un regueiro, un río,
un océano que canta e se enfurece. (*Remol*, 1970)

Esta liña discursiva vai estar presente ao longo dos seus artigos, moi especialmente nalgúns como “Encol dos ventos galegos” ou “Carballos e castiñeiros”, que comeza:

É un gozo andar os camiños do Outono galego. Pousar os ollos
sedentos de luz nas abas dos montes. Sobor de todo nas ribeiras
súpetas do Sil, do Bibei, do Lor, do pai Miño ó seu paso por terras
chantadinas ou de Os Peares (Hortas Vilanova 1990: 91).

E remata: “Outro día, se cadra, escribiremos das árbores foráneas, modernas e civilizadas, alleas, coas que tan pouca amizade temos. Tan poucas que case non nos falamos” (Hortas Vilanova 1990: 92).

A delimitación do espazo simbólico da Galiza ten unha expresión fundamental na descrición das viaxes que se fan por ela (“Viaxe a Carral dos Mártires”, “Viaxe sentimental a Outeiro de Rei”, “Viaxe a Fisterra”, “De Monforte de Lemos deica Coruña pasando por Rivas pequenas”, “Subida ao Faro con parada en Chantada” etc.) ou, tamén, nas crónicas das visitas realizadas a moitos lugares, monumentos ou espazos naturais que o narrador considera de especial relevo (“A carballeira de san Xusto”, “Caaveiro”, “Os petos de ánimas”, “O Miño”, “Santa Marta de Ortigueira”, “O reino da Mariña luguesa”). Outras veces, o obxecto de atención son festas, romaxes ou outros espazos que funcionan como lugar de encontro e/ou como referentes da cultura tradicional (“As San Lucas”, “Os magostos”, “As festas dos difuntiños”, “O café ‘Carabela’ de Pontevedra”, “Lembranza e laude de ‘A Beadense’”), ao tempo que lle permiten introducir a mención da xente que os habita e os seus costumes.

En resumo, estes percursos polo propio país constitúen unha especie de viaxe imaxinaria e permítenlle ao narrador-protagonista deseñar unha rede de conexións entre lugares, costumes, historia e personaxes orientada a facilitar ao público lector a (re)descuberta da propia Galiza a partir da

identificación cordial, no seu sentido etimolóxico, con ela e, tamén, a partir do coñecemento da súa historia interna. Un espazo simbólico que necesita ser actualizado para poder ser (re)habitado.

2) A insistencia na (re)presentación dos elementos simbólicos e materiais considerados representativos da nación.

Intimamente relacionado co punto anterior, nestes textos retómase o inventario da cultura material (“O peto de ánimas de Tuiriz”, “Os cacharreiros, a miña tribu e as súas cancións”, “Santa Baia de Bóveda”, “Viaxe ás Médulas”), así como do patrimonio inmaterial (“Encol da canción popular”, “Encol do Himno galego”, “Os magostos”, “As festas dos difuntiños”, “O lobo no santoral bretón e no galego”, “O liño”, “Os vellos viños de Ribadavia”) da Galiza que, no seu día, fora considerado esencial polo sectores vinculados ao nacionalismo de preguerra. Despois da ruptura total que supuxo a sublevación militar, primeiro, e a ditadura despois, o re-estabelecemento destes elementos como referentes propios non era, na altura de 1977-1987, algo estraño. Nuns casos, infravalorados ou embafados por unha pátina de prexuízo e, noutros, directamente descoñecidos por parte de tantos galegos e galegas, para o autor non resulta, de ningún xeito, desnecesario retomar esa liña de representación dos elementos simbólicos da terra, moito máis se se ten en conta que o mundo rural tradicional, a súa forma de vida e sistema de valores están en claro retroceso. Este proceso é visto polo autor, que comparte moitos deses valores, con profunda melancolía e un certo rexeitamento, pois, para el, o mundo rural é un dos elementos configuradores do noso ser colectivo e a súa desaparición (ou esquecemento) constitúe unha perda irreparábel. En calquera caso, esta visión, por veces un tanto elexíaca, e a súa defensa do mundo tradicional non deben de ser confundidas con tradicionalismo, tal como se aprecia naqueles textos (“Finximento galego”, “A queimada”), onde a reflexión proposta ten a ver, xustamente, coa crítica aos estereotipos ou os preconceptos que aínda persisten sobre ou, mesmo, en moitos casos, entre as e os naturais da Galiza.

3) A construción dun discurso autorreferencial nacionalista, entendido, tamén, como espazo simbólico.

Ao noso ver, é este un dos núcleos temáticos máis relevantes no conxunto dos artigos de “Andando a terra”: trátase daquel conxunto de artigos que se centra no comentario de actos culturais e/ou políticos a que

asiste o narrador; na evocación, nuns casos, de asuntos históricos, noutros, de figuras ou obras relevantes para a cultura galega contemporánea etc. A través deles, sublíñase explicitamente a camaradaxe e a rede de relacións que existe entre as e os protagonistas do mundo cultural, de modo que se está a definir o núcleo simbólico da nación que, neste caso, é practicamente sinónimo de grupo letrado, pois a consolidación deste resulta vital, non só como elemento lexitimador do nacionalismo, senón tamén como creador de referentes imprescindíbeis nun país negado, sen conciencia de seu e necesitado de conformar a súa propia “narración” nacional²⁵.

En consecuencia, nese relato han ter un protagonismo especial os artigos que se centran nas persoas que constitúen o grupo letrado, grupo que, como non é de estrañar, semella ser maioritariamente masculino: para alén de Rosalía ou do xa citado “Don Ramón”, aparecen tamén “Aquilino, pastor de palabras” “Florentino Cuevillas”, “Luís Pimentel”, “Lembranza de Carlos Varela Veiga”, “Lembranza de Anxel Xohan”, “O poeta Díaz Castro e o outono”, “Unha tribu chamada Avilés de Taramancos”, “Fernán Velho e Fernán-Velho”, “Peregrinaxe a Lóuzara con noticias de Fiz Vergara Vilarinho” ou Álvaro Cunqueiro en “Os sete contra Tebas”, entre outros. Asemade, cómpre ter en conta que ese grupo letrado é moito máis amplo, ao estar integrado, tamén, por todas as outras persoas mencionadas nos artigos como compañeiras e compañeiros de viaxe, participantes nos actos, protagonistas de anécdotas, poetas ou artistas, sabias profesoras, etc. Saleta Goy, Lois Diéguez, Urbano LUGRÍS, Marica Campo, Felipe Senén, Pilar Vázquez Cuesta, Sabino Torres, F. Bouza-Brey, Martiño Montero Santalla, Carmen Blanco, Claudio Rodríguez Fer, Francisco Rodríguez, Laxeiro, Pilar Allegue... estes nomes, e moitos máis, permiten deseñar un mapa do universo intelectual galego daqueles anos, un universo que, ao igual que o narrador, non é alleo ás tensións que a vida política galega, en xeral, e o sistema cultural en particular, padecen na altura (“No centenario do pasamento de Rosalía”, “O rito das conmemoracións” ou “Viaxe a Bonaval”, sobre a traída dos restos de Castelao).

²⁵ Este mesma estratexia é, na nosa opinión, a que funciona como fío condutor do discurso poético en *Informe para axudar a alcender unha cerilla*. Resulta sumamente esclarecedor consultar a relación de persoas ou obras que aparecen recollidas, e comentadas, nas notas finais (Manuel María 1973: 27-30).

4) A incorporación dos elementos externos como referentes de identificación.

Ao longo das entregas de “Andando a Terra”, son moitas as referencias a percursos por fóra da Galiza, quer físicos, quer intelectuais. Nesta liña, son moitos os artigos que describen espazos visitados en viaxes (“O lago”, referido ao de Bourget, Suíza; “A pedra das Fadas”, Saboia; “A Provenza”, “Romería en Amarante”, “Florenxia”, “Roma”, “Lembranza dun viaxe a Bretaña”), ao tempo que noutros, a partir da mención de publicacións ou de artistas, prima a evocación dos espazos coñecidos a través das lecturas, mais, dalgún modo, presentes sempre na memoria do narrador. En calquera caso, todos estes lugares funcionan como o punto de partida da súa reflexión que, sempre, procura establecer unha relación co mundo galego.

Tamén neste caso as referencias persoais posúen un protagonismo especial e, así, aparecen artigos dedicados ao poeta vasco Gabriel Aresti, ao catalán Salvador Espriu, ao bretón Paol Keineg ou aos portugueses Teixeira de Pascoais, Gualter Póvoas e Miguel Torga, entre outros, pois as referencias ás relacións galego-portuguesas son habituais, xa sexan de carácter literario (“Noticia de *4 Ventos*, revista lusíada”) ou cultural (“O cantor de Águeda”).

En calquera caso, a selección destoutro grupo letrado está formulada desde uns presupostos similares aos que indicamos no apartado anterior. Estes ilustres persoeiros funcionan como referentes de identificación, xa que, sobre todo nos casos de literaturas que se expresan en linguas minorizadas, a súa integración neste universo autorreferencial permite reafirmar perante o público lector o discurso identitario dunha literatura nacional, aínda con necesidade de consolidar certos ámbitos fronte á presión do sistema cultural español. Ao tempo, opera tamén un certo discurso lexitimador, ao se presentar o noso sistema literario nun diálogo, en pé de igualdade, con representantes doutros sistemas xa plenamente recoñecidos.

Manuel María, viaxa desde a Terra Chá a outras terras, outras letras, outras xentes... para regresar ao seu Outeiro natal e, como Adrián Solovio, por retomarmos a referencia oteriana, identificar a súa vida coa vida da Galiza. E non é por acaso que introducimos de novo a referencia ao autor de Trasalba, xa que unha das conclusións que se tiran da análise realizada é que existe unha clara conexión entre estes dous escritores, non relacionada co contacto

e admiración da que se falou, senón xustificada no seu discurso; unha liña de pensamento que flúe desde a obra de Ramón Otero Pedrayo e que reaparece na de Manuel María, a xeito de continuación na segunda metade do século XX do proceso iniciado na primeira, abruptamente interrompido pola guerra civil e o seu desenlace.

Na nosa opinión, é xustamente o labor xornalístico de Manuel María o que permite –máis que ningún outro– salientar a liña ideolóxica que, a modo de columna vertebral, organiza o pensamento do autor, e que se manifesta ao longo de toda a súa produción literaria, desde as colaboracións xornalísticas á creación narrativa ou á teatral, desde o seu contributo ensaístico á importantísima construción poética a que dedicou a vida.

C. F. P-S.

Bibliografía citada

Gómez Torres, C. (2003): *Bibliografía de Manuel María*. Lugo: Casa-Museo Manuel María.

Hortas Vilanova, M. (1990): *Andando a Terra 1977-1987* (ed. de M^a. P. García Negro e M. Mato Fondo). Vigo: A Nosa Terra.

Manuel María (1970): *Remol*. Buenos Aires: Nós.

Manuel María (1996): *Homes, feitos e palabras*, Santiago: El Correo Gallego.

Manuel María (2015): *Memoria da Terra. Prosa xornalística escollida* (ed. de Xosé M. Pérez Álvarez e Fran Rei García). A Coruña: Casa-Museo Manuel María.

Sánchez Rei, X. M. / Mosquera Castro, E. (eds.) (2015): *Correspondencia entre Manuel María e Ramón Otero Pedrayo (1951-1974)*, A Coruña: Casa-Museo Manuel María.